

een overzicht van de belangrijkste tekstvarianten uit de overige handschriften. Bij dit punt aangekomen wil ik mijn bedenkingen naar voren brengen.

Ik heb geen bezwaren tegen het vermelden van die varianten maar wel tegen de plaats waar zij afgedrukt zijn. Het zou veel effectiever voor de raadpleging geweest zijn wanneer zij geplaatst waren aan de voet van de corresponderende pagina's van de hoofdtekst. Ik vrees dat zij nu overbodig zijn zoals dat mijns inziens ook met enkele andere dingen het geval is. In het boek is een aantal foto's van miniaturen opgenomen. De technische uitvoering - zwart/wit - geeft een gebrekkige indruk van wat de handschriften op dit punt bieden en over de inhoud van de voorstellingen wordt in het boek niets meegegeeld. Wat is dan het nut? Een ander voorbeeld levert de tekst van de pagina's 154-156: daar wordt vermeld dat Jean Jouffroy mogelijk de Latijnse versies van Aurispa's en Buonaccorso's werken voor Miélot heeft meegebracht. Tot zover akkoord maar moet er dan ook een levensschets van Jouffroy gegeven worden?

Mijn voornaamste bedenking betreft de opzet van de studie: Vanderjagt heeft de verdienste met zijn dissertatie belangrijk bronnenmateriaal over de gedachtenwereld van de Bourgondische hofkringen toegankelijk te hebben gemaakt. Hij probeert daarbij de inhoud van die teksten te verklaren met wat hij in het eerste deel van zijn boek als representatieve denkbeelden voor dat milieu heeft getekend. De vraag is of dat methodisch juist is. Had het eerste deel eigenlijk niet het tweede deel moeten zijn, dat hij dan mede op grond van de door hem uitgegeven bronnen opgesteld zou moeten hebben? Dan had hij - dunkt mij - ook kunnen voorkomen dat er tussen beide delen een zekere discrepantie valt waar te nemen: in zijn beschrijving van de politieke opvattingen van de hertogelijke omgeving valt de nadruk op wat als 'chose publicque' wordt aangeduid, terwijl in de teksten de vraag centraal staat wat de essentie van adeldom is en op welke gronden die waardigheid moet worden toegekend.

De voor deze bespreking toegemeten ruimte laat niet toe aan alle elementen van dit boek aandacht te schenken. Het werk verdient die aandacht echter wel; derhalve kan ik thans niets beter doen dan de vakgenoten dringend adviseren het boek uitvoerig te bestuderen.

C.G. van Leeuwen

NIEUWE GESCHIEDENIS

H.M. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Baarn: Ambo, 1983, 328 blz., f45,50, ISBN 90 263 0585 0).

In het meeslepend geschreven proefschrift van Lène Dresen-Coenders wordt een ten dele ruimer terrein bestreken dan de titel suggereert. Het gaat niet alleen om ontstaan, verbreding en in onbruik raken van de heksenleer - het waandenkbeeld -, maar ook, in het verlengde hiervan, om de heksenvervolgingen. Het veelvuldige gebruik van de, overigens niet gedefinieerde, term heksenwaan ter aanduiding van leer en vervolgingen vormt een duidelijke demonstratie van de vergaande mate van verwevenheid die beide verschijnselen in de optiek van Dresen-Coenders hebben. Bij dit alles is de cruciale vraag waarom vooral vrouwen als heks werden afgeschilderd en vervolgd. Het onderzoek bestrijkt Midden- en

RECENSIES

Noordwest-Europa, exclusief Engeland en Schotland, van 1400 en 1700.

Uitgangspunt in deze studie vormt de in 1486 door de dominicanen Sprenger en Institoris voltooide *Malleus Maleficarum* of *Heksenhamer*. In dit handboek voor heksenvervolgers is de heksenleer ofwel demonologie, te onderscheiden van 'toverij' of 'volksmagie', verregaand uitgewerkt. Volgens deze leer moest men op zijn hoede zijn voor een nieuwe sekte van vooral vrouwen, die een geheim verbond met de duivel hadden gesloten en een bedreiging voor de wereld vormden.

In deel I behandelt Dresen-Coenders een drietal auteurs waarnaar de *Malleus* verwijst: Johannes Nider, Johannes Dominici en Antonius van Florence. Hun opvattingen over vrouwen en/of heksen worden geplaatst in het kader van de vroege hervormingsbeweging en het verzet hiertegen. De opsomming van vrouwelijke ondeugden was onderdeel van een campagne voor meer soberheid en discipline. In deel II volgt een uiteenzetting over de beweegredenen van de auteurs van de *Malleus*, de inhoud van de *Malleus* en de maatschappelijke achtergrond van de heksenleer in opkomst. Als hoofdkenmerken van de heksenleer worden in de *Malleus* genoemd: de afval van het geloof, de toewijding met ziel en lichaam aan de duivel, het offeren van kinderen aan de duivel en het geslachtelijk verkeer met mannelijke en vrouwelijke duivels. Hieruit concludeert Dresen-Coenders dat het hoofdaccent ligt op de rol van de vrouw bij de voortplanting. De voorkeur van de duivel gaat uit naar vrouwen vanwege hun sleutelpositie ten aanzien van het ongeboren en het jonggeboren leven. Het verbond van heks en duivel ziet Dresen-Coenders als een verklingsmodel voor sociale crisisverschijnselen. Naast een gezagscrisis en een sociaal-economische crisis was sprake van een crisis rond het huwelijk. Vooral de noodsituatie op seksueel gebied vindt zijn weerspiegeling in de heksenleer.

In het derde deel gaat Dresen-Coenders na of de genoemde crisisverschijnselen ook op het hoogtepunt van de heksenvervolgingen in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw een rol speelden en of de heksenleer ook toen als verklingsmodel functioneerde. Op grond van een analyse van latere auteurs pro en contra de heksenleer en van heksenprocessen in Duitsland, worden deze vragen bevestigend beantwoord. Dezelfde conclusie trekt Dresen-Coenders in deel IV naar aanleiding van procesreeksen in Asten, Amersfoort, Utrecht en Roermond rond 1600, waarbij zij zich vrijwel geheel baseert op in empirisch opzicht geenszins uitputtende studies. Zij is van oordeel dat de vrouw wegens haar gemakkelijker te beïnvloeden sexualiteit en haar grotere macht over ongeboren en jonggeboren leven een geschikt aanknopingspunt was voor de hervorming der zeden. De heks was als superhoer en verderf ster van leven een afschrikwekkend voorbeeld. 'Naarmate de nieuwe opvattingen over het zedelijk gedrag vanzelfsprekender werden, verloor het waandenkbeeld terrein' (273).

Met deze samenvatting kan nauwelijks recht worden gedaan aan de talrijke wetenswaardige passages in dit proefschrift. Wel kan hieruit globaal de lijn van het betoog worden opgemaakt. De vraagstelling is ambitieus en veelomvattend. De vraag is niet alleen waarom de heksenleer ontstond en waarom vooral vrouwen als heks werden afgeschilderd, maar ook waarom deze heksenleer in de zestiende en zeventiende eeuw zo'n ruime verbreiding vond en de heksenvervolgingen in deze periode zo'n grote omvang aannamen. Ook de vraag waarom de heksenleer zijn overtuigingskracht verloor wordt beknopt behandeld voor de Republiek. De vraag naar het ontstaan van de heksenleer, en met name naar wat de hierbij betrokken auteurs bewoog, is het makkelijkst hanteerbaar. De reikwijdte van de overige vragen vereist een dermate omvangrijk onderzoek naar de feitelijke verbreiding van de heksenleer en naar de verbreiding en de aard van heksenvervolgingen, dat alleen al om die reden de vraagstelling beperkt zou moeten worden. Een belangrijker argument

is echter dat op zulke algemeen geformuleerde vragen hoogstens zeer algemeen geformuleerde antwoorden zijn te verwachten. Dat blijkt ondermeer uit de door Dresen-Coenders geboden antwoorden in termen van een drietal maatschappelijke problemen waarvoor de heksenleer een verklaringsmodel bood en de heksenvervolgingen een vermeende remedie. Inderdaad kan de heksenleer worden beschouwd als een verklaringsmodel: de heksenleer heeft dit aspect gemeen met tal van religieuze en anderssoortige meer gesystematiseerde voorstellingen. Daarnaast bevat de heksenleer ook elementen in de sfeer van normen en waarden, namelijk over hoe men wel of niet behoort te handelen. Moeilijker wordt het om een direct verband te leggen tussen bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen, hun bestempeling tot maatschappelijk probleem - en door wie, voor wie, waarom -, een uit maatschappelijke problemen zondermeer voortvloeiende behoefte tot verklaring en remedie en tenslotte de heksenleer en de heksenvervolgingen als middel om aan deze behoefte tegemoet te komen. Afgezien van de twijfelachtige plausibiliteit van een dergelijke redenering, leent een dermate vaag en algemeen geformuleerde veronderstelling, die bij Dresen-Coenders een grote mate van stelligheid krijgt, zich onvoldoende voor toetsing. Aan de hand van een meer toegespitste vraagstelling had meer aandacht besteed kunnen worden aan het waarom van verschillen in verbreiding van heksenleer en heksenvervolgingen, en in het verlengde hiervan aan het (vrijwel) achterwege blijven van heksenvervolgingen. Met het spreken over 'de heksenvervolging', 'de heksenwaan', 'de vrouw' wordt meer homogeniteit gesuggereerd dan in werkelijkheid in Europa, of zelfs in de Duitse landen en de Nederlanden gedurende een periode van twee eeuwen kon worden aangetroffen. Bovendien is Dresen-Coenders te zeer voorbijgegaan aan de problematiek van de mannelijke slachtoffers (ongeveer 20%) van de heksenvervolgingen.

Massale vervolgingen op grond van waandenkbeelden over kenmerken en eigenschappen van mensen hebben zich niet alleen in het verder weg liggende verleden voorgedaan, maar vormen ook een recent en actueel verschijnsel. Dresen-Coenders pleit voor verder vergelijkend onderzoek hiernaar en zij heeft, afgezien van genoemde methodologische bezwaren, een belangwekkende bijdrage op dit terrein geleverd.

Marijke Gijswijt-Hofstra

Willem Nijenhuis, *Adrianus Saravia (c. 1532-1613). Dutch Calvinist, first Reformed Defender of the English Episcopal Church Order on the Basis of the *Ius Divinum** (Studies in the History of Christian Thought XXI; Leiden: E.J. Brill, 1980, xxi+404 blz., f104,—, ISBN 900406 194 0).

In 1933 professor Van Schelven concluded his entry on Saravia for the *NNBW* by calling for a full-length biography of this enigmatic Anglo-Dutch churchman. Now after almost fifty years professor Nijenhuis has obliged us with as thorough an account of Saravia's life as the fragmentary sources permit. As a result he has corrected the confused chronology at several points and greatly extended our knowledge. In a separate section, Saravia's theological writings, most of which were written after his return to England in November 1587, are carefully analysed under such heads as authority, the church and the state. For good measure professor Nijenhuis has thoughtfully appended a collection of documents, mainly correspondence, which he has culled from more than a dozen different libraries and record offices in the Netherlands and England. These provide an impressive testimony